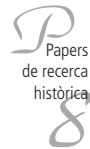

Els gravats rupestres de la Muntanya de Rocafort, els Graus de la Bartra i Roca Corba

Jordi Casamajor i Esteban

Llicenciat en Belles Arts, professor de l'Àrea Visual Plàstica de l'Escola Andorrana i escultor
jordicasamajor@andorra.ad

Resum

Els gravats rupestres de la Muntanya de Rocafort, els Graus de la Bartra i Roca Corba
El present article és una continuació dels tres anteriors. L'autor hi documenta i hi estudia nous gravats rupestres. Hi dóna a conèixer tres grans conjunts de gravats rupestres: els de la muntanya de Rocafort, els de la Bartra i els de Roca Corba a les parròquies de Sant Julià de Lòria, Encamp i Escaldes-Engordany respectivament.

Resumen

Los grabados rupestres de la Muntanya de Rocafort, los Graus de la Bartra y Roca Corba.
El presente artículo es una continuación de tres anteriores. El autor documenta y estudia nuevos grabados rupestres. Da a conocer tres grandes conjuntos de grabados rupestres: los de la Muntanya de Rocafort, los de la Bartra i los de Roca Corba en las parroquias de Sant Julià de Lòria, Encamp y Escaldes-Engordany respectivamente.

Résumé

Les gravures rupestres de la Montagne de Rocafort, des Graus de la Bartra et de la Roca Corba.
Cet article est la suite des trois articles précédents. L'auteur en fait l'étude et nous découvre de nouvelles gravures rupestres. Il présente trois grands ensembles de gravures rupestres: celles de la Muntanya de Rocafort à Sant Julià de Lòria, celles de la Bartra à Encamp et celles de Roca Corba situées à Encamp.

Abstract

The rock sculptures of la Muntanya de Rocafort, els Graus de la Bartra and Roca Corba.
This article continues the three previous ones. The author documents and studies new rock sculptures. Three main groups of sculptures are described: at la Muntanya de Rocafort, la Bartra and Roca Corba, in the parishes of Sant Julià de Lòria, Encamp and Escaldes-Engordany respectively.

Jordi Casamajor i Esteban és llicenciat en Belles Arts per la Universitat de Barcelona. Especialitat en conservació i restauració de bens mobles i culturals. Actualment treballa com a professor de l'Àrea d'Expressió Artística a la Universitat d'Andorra i a l'Àrea Visual i Plàstica de l'Escola Andorrana. Exerceix d'escultor.
Per veure més gravats documentats per l'autor visiteu: jordicasamajor.nirudia.com

Aquest treball dóna a conèixer alguns conjunts inèdits de gravats rupestres andorrans. Aquests gravats inèdits han estat descoberts durant les campanyes de recerca i treball de camp dels anys 2012 i 2013. La cerca s'ha fet en zones que, per les seves característiques orogràfiques, semblaven d'entrada més susceptibles de comptar amb representacions rupestres.

El present treball és, de fet, la continuació natural dels darrers articles publicats a *Papers de Recerca Històrica*.¹ El seu propòsit és el d'ampliar i aprofundir en l'estudi i recerca dels gravats rupestres d'Andorra.

Tots els conjunts de gravats ja estudiats i així com els que ara us presentem són molt fràgils i s'han conservat precisament perquè es troben aïllats i en llocs de difícil accés, sovint molt pedregosos, enlairats i emboscats. Aquestes característiques comunes en la seva ubicació han contribuït, doncs, a la conservació d'aquest patrimoni cultural tant particular. Per tal d'assegurar-ne la preservació, eludirem la seva situació exacta i ens hi referirem

1. CASAMAJOR, JORDI "Els gravats rupestres del tossal de Cava i un estel solitari a Montalari". A: *Papers de recerca històrica*, 5. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2008, p. 10-25.

CASAMAJOR, JORDI "Noves aportacions als gravats rupestres d'Andorra i l'Alt Urgell". A: *Papers de recerca històrica*, 6. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2009, p. 94-106.

CASAMAJOR, JORDI "Més aportacions a l'estudi dels gravats rupestres d'Andorra i l'Alt Urgell". A: *Papers de recerca històrica*, 7. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2013, p. 65-77.

amb denominacions geogràfiques genèriques dels espais on els hem descobert.

Per fer una divulgació adequada de les descobertes hem trobat convenient que les descripcions més genèriques vagin complementades per un corpus de textos de caire monogràfic i alhora per representacions gràfiques en forma de dibuixos.

Gravats rupestres de la Muntanya de Rocafort

Des dels inicis i les primeres descobertes d'art rupestre a Andorra que va impulsar l'historiador Pere Canturri² als anys seixanta del segle XX, s'ha conegut algun conjunt representatiu amb gravats rupestres a totes les parròquies andorranes amb l'única excepció, fins avui, de la de Sant Julià de Lòria. És per això que quan l'estiu de 2012 vam descobrir un extens conjunt d'inscultures amb representacions gravades a la muntanya de Rocafort, vam sentir-nos especialment satisfets de poder donar a conèixer aquest patrimoni ubicat, a més a més, en una de les muntanyes més icòniques de Sant Julià de Lòria.

Els gravats de Rocafort es troben disseminats en un dels serrats que van conformant la muntanya. Geogràficament i per proximitat, també els podríem relacionar amb el Coll de Jou. La majoria dels gravats són de tipus antropomòrfic i esquemàtic.

Molts dels dibuixos que hi trobem representen personatges abillats i armats amb un estil clarament medieval. La majoria de símbols que s'hi varen gravar també són representatius d'aquest període històric. Totes aquestes imatges es van realitzar friccionant una eina esmolada, probablement metàl·lica, sobre les superfícies llosenques i d'esquist que trobem en certs indrets de la muntanya. Geològicament, la majoria de roques de la muntanya de Rocafort són de naturalesa calcària. Aquesta tècnica va permetre la creació d'uns dibuixos ben definits, amb un traç fi i acurat que va permetre l'execució de detalls naturalistes i filigranes elaborades. La gran quantitat d'elements de caire militar que s'hi van gravar, ens podria fer pensar amb una hipotètica guarnició de soldats medievals que es van dedicar a

representar-se amb les seves armes. També seria plausible relacionar aquestes figures amb la narració esquemàtica d'un fet bèl·lic que va succeir en el passat i fou prou important per immortalitzar-lo sobre una pedra. A Andorra existeixen altres indrets amb representacions militars semblants. Podem esmentar, per exemple, els conjunts del Collet de l'Infern d'Andorra la Vella, els de Coll de Jou d'Escaldes-Engordany, els del Roc de les Bruixes de Prats o els de la Cortinada.³ En aquesta tipologia de gravat, la reproducció d'armes com espases i ballestes podrien indicar un cert estatus social de poder i distinció de qui les posseïa que, com a veritables objecte preuats, van ser gravats per a ser rememorats. La majoria de gravats medievals de la muntanya de Rocafort semblen tenir una clara voluntat descriptiva. Hi veiem fins hi tot dibuixos que descriuen detalladament vestits i calçat d'època.

La resta de gravats que complementen el conjunt estan formats per figures geomètriques i representacions simbòliques.

Els gravats es troben disseminats en una àrea extensa de territori. Els seus autors van triar les roques més grans i amb superfícies llises i polides. Algunes d'aquestes roques es troben isolades i d'altres es localitzen agrupades, sobretot al capdamunt dels basers que van retallant la muntanya de Rocafort.

Malgrat la dispersió d'elements, hi percebem una unitat simbòlica, gràfica i cronològica.

Som del parer que hi ha un espai concret amb representacions gràfiques que hauria funcionat com a centre aglutinador de tota la zona. En aquest hipotètic centre cultural i fundacional hi trobem més profusió de gravats i la presència de manifestacions més antigues. Volem destacar la presència d'una gran cassoleta d'us ritual.

Aquest possible epicentre es troba en el lloc més elevat i orogràficament més representatiu. Aquesta característica de predominança sobre el terreny i de visió d'una gran extensió de terreny és comuna en molts espais amb manifestacions d'antics cultes i presència de gravats rupestres.

2. CANTURRI I MONTANYA, PERE "Gravats prehistòrics de les Valls d'Andorra". *Primer congrés internacional de gravats rupestres i murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 619.

CANTURRI I MONTANYA, PERE "Variété des gravures rupestres". *Dossiers / Histoire et archéologie, juillet-août, núm. 96*. Dijon: Archeologia Sa, 1985, p. 50-55.

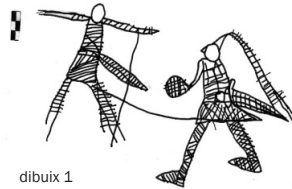
CANTURRI I MONTANYA, PERE "Gravats prehistòrics i medievals d'Andorra". A: *Andorra, un profund i*

llarg viatge. Andorra la Vella, Govern d'Andorra i Fundació Credit Andorrà, 2009, p. 75-91.

3. MAS I CANALIS, DAVID "Gravats medievals del Roc de les Bruixes". A: *Andorra romànica*. Andorra la Vella, Enciclopèdia Catalana i M.I. Conselleria d'Educació i Cultura, Govern d'Andorra, 1989, p. 85-87.

Estudis monogràfics dels gravats rupestres de la Muntanya de Rocafort

Roca 1. Representació de dos soldats o cavallers armats amb espases i escuts. Vesteixen amb cota de malla, faldilla i elms o capells emplomats. La seva actitud podria ser d'atac o de defensa. Aquest gravat realista i d'estil naturalista té una clara voluntat narrativa (dibuix 1)

dibuix 1

Roca 2. Representació d'una figura aïllada d'un soldat armat amb algun tipus de punyal cenyit a la cintura i vestit amb faldilla. Aquesta imatge es troba mutilada a partir del tors i, per tant, no pot ser apreciada en la seva totalitat (dibuix 2)

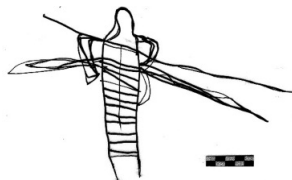
dibuix 2

Roca 3. Representació d'una figura aïllada d'un soldat. Aquesta imatge es troba completa però molt erosionada. Presenta uns trets anatòmics molt ben definits que insinuen moviment. Està vestida amb faldilla i unes sabates molt punxegudes (dibuix 3)

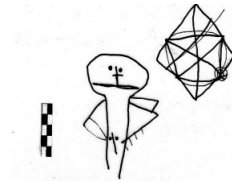
dibuix 3

Roca 4. Representació d'una figura aïllada i fortament armada. El personatge porta un conjunt de dues llances i diverses espases. Va vestit amb armadura o similar i també podria dur un casc o elm (dibuix 4)

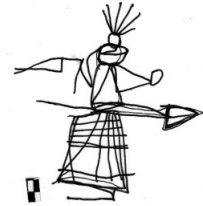
dibuix 4

Roca 5. Representació d'una figura aïllada que representa un personatge molt esquemàtic, desproporcionat i sexuat. Aquest gravat està acompanyat d'una figura simbòlica de tipus geomètric (dibuix 5)

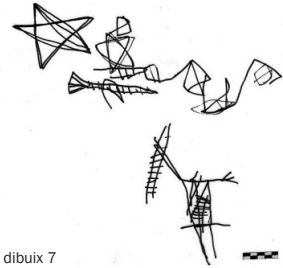
dibuix 5

Roca 6. Representació d'una figura de soldat molt esquemàtica. El personatge porta una mena de faldilla i un casc emplomat. Empunya una llança, probablement amb ànim amenaçador, cap a l'espectador (dibuix 6)

dibuix 6

Roca 7. Representació d'una figura de soldat molt esquemàtica i força degradada. Al personatge li manquen el cap i les cames però alça una arma amb la mà esquerra. Aquest conjunt el completen més figures de tipus estel·liforme i geomètric (dibuix 7)

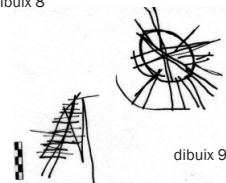
dibuix 7

Roca 8. Representació d'una alabarda i una llança aïllades (dibuix 8)

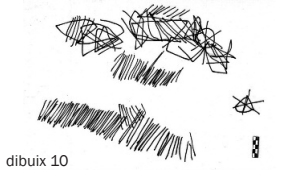

dibuix 8

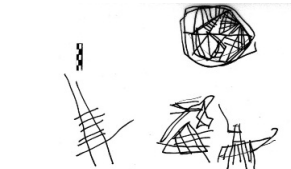
Roca 9. Representació d'una imatge radial i d'una possible figura antropomòrfica (dibuix 9)

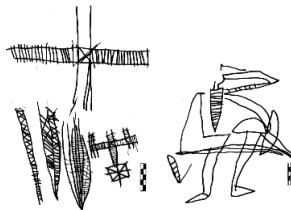
dibuix 9

dibuix 10

dibuix 11

dibuix 12

dibuix 13

dibuix 14

dibuix 15

dibuix 16

Roca 10. Representacions geomètriques i de línies agrupades en paral·lel (dibuix 10)

Roca 11. Representacions de possibles figures antropomòrfiques, figures radials, teranyines i escaliformes (dibuix 11)

Roca 12. Representacions de tipus cruciforme i formes allargassades i reticulars (dibuix 12)

Roca 13. Dibuix isolat d'un soldat armat d'un punya i ballesta. Li manca part del tors i el cap (dibuix 13)

Roca 14. Gran panell on s'hi va representar una gran quantitat de gravats. En destaquem la figura d'un cavaller armat, una gran graella reticular i imatges d'estels (dibuix 14)

Roca 15. Representacions antropomòrfiques de gran qualitat i detall. Dues figures porten cuirasses i una tercera llueix algun tipus de faldilla o vestit llarg (dibuix 15)

Roca 16. Conjunt de figures reticulars tramades i disposades en paral·lel (dibuix 16)

Els gravats rupestres dels Graus de la Bartra

Aquest conjunt de gravats es troba encimbellat en un dels múltiples esperons rocosos i graus que sobresurten dels vessants de la partida de la Bartra, a la parròquia andorrana d'Encamp.

El conjunt de la Bartra és un dels més interessants dels que hem descobert a Andorra perquè conté una gran profusió i varietat de signes. Aquest conjunt presenta una gran complexitat simbòlica, semiòtica i cultural.

En un indret de difícil accés i en una superfície molt reduïda, hi trobem un conjunt molt extens de gravats rupestres de diferents tipologies.

Creiem que aquest mateix espai sacralitzat o d'ús cultural va ser conegut i visitat en diverses èpoques. Les diverses generacions que hi van concórrer hi van anar deixant constància dels seus ritus, creences i símbols.

La presència de gravats de tipologia fusiforme o barquiforme ens indica que pobles autòctons preromans van visitar aquest indret i hi van plasmar les seves imatges més representatives. Aquests gravats podrien haver estat realitzats durant el primer mil·lenni abans de Crist. Prenem com a referència aquesta datació perquè és amb la que especula l'arqueòleg Pierre Campmajó, que ha estudiat gravats similars a la comarca veïna de l'Alta Cerdanya.⁴ També trobem gravats fusiformes similars al Pallars Sobirà i a l'Alt Urgell. Nosaltres hem descobert conjunts importants amb aquesta tipologia a la zona septentrional de la serralada del Cadí.⁵ A Andorra trobem manifestacions amb aquest mateix tipus de gravat al Roc de les Bruixes de Prats, al Lloser de Vila, l'Espeluga, Cal Diumenge i el Puy de la Massana.⁶

A tocar d'aquests gravats més antics comencem a veure manifestacions de tipus antropomòrfic i simbòlic.

Volem destacar els gravats que reproduïxen figures d'home-ocell

4. CAMPMAJÓ, PIERRE (2013) *Ces pierres que nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées Orientales) des ibères à l'époque contemporaine.* (Canet: Éditions Trabucaire).

5. CASAMAJOR, JORDI (2010) "Gravats rupestres de l'Alt Urgell". A: *Interpontos. Estudis de l'Alt Urgell.* La Seu d'Urgell: Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, p. 49-51.

CASAMAJOR, JORDI (2010). "Gravats rupestres del Coll d'Ares". A: *IBIX, 7 (Annals 2010-11).* Ripoll: Centre d'Estudis comarcals del Ripollès, p. 329-342.

CASAMAJOR, JORDI "Els gravats rupestres del tossal de Cava i un estel solitari a Montalari". A: *Papers de recerca històrica*, 5. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, 2008, p. 10-25.

6. CANTURRI I MONTANYA, PERE. "Variété des gravures rupestres". *Dossiers / Histoire et archéologie*, juillet-août, n.º 96. Dijon: Archeologia Sa, 1985, p. 50-55.

i éssers solars. Aquests personatges mixtes o duals podrien ser imatges mitològiques o representacions de déus.

Podríem suposar que aquest reduït espai de culte exercia la funció de petit panteó, amb presència de representació divinitats primitives locals. Fins hi tot hi trobem el dibuix d'un cérvol, el qual relacionem amb deïtats paganes i precristianes relacionades amb la regeneració.

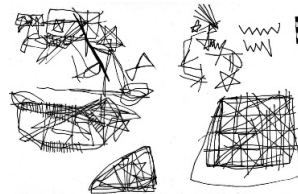
Creiem que en aquest indret sacralitzat es podria haver realitzat algun tipus de culte o cerimònia religiosa de tipus propiciatori.

Barrejats i de vegades superposats amb aquests símbols de marcada religiositat, hi trobem gravats que serien, típicament, d'època medieval. Entre aquests, observem gravats de tipus lineal, figures geomètriques, cruciformes, figures del marro, dibuixos radials, nusos de Salomó i guerrers.

La varietat de gravats de diverses èpoques agrupats i representats en un mateix espai reforça la idea de pervivència cultural en el temps de cultes ancestrals, malauradament oblidats per nosaltres.

Estudis monogràfics dels gravats rupestres dels Graus de la Bartra

Roca 1. Bloc cúbic de grans dimensions. En una de les seves cares, ben escairades i polides, s'hi varen realitzar un conjunt de quadrícules i graelles amb base quadrada. Aquestes icones reticulars acostumen a ser d'època medieval. Hi trobem també algunes figures geomètriques aïllades, dibuixos escaliformes i estrelles. En les roques adjacents hi podem observar les mateixes representacions reticulars, més algun dibuix de tipus losange i ziga-zagues (dibuix 17)

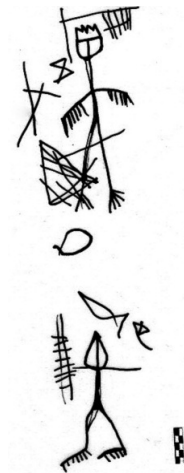
dibuix 17

Roca 2. Bloc d'esquist ben tallat i rectangular on hi trobem un conjunt de gravats fusiformes realitzats per fricció. La roca presenta una gran quantitat d'incisions de diverses mides i de vegades superposades. Aquesta podria ser una de les representacions més antigues del conjunt, probablement del final de l'edat de ferro (dibuix 18)

dibuix 18

Roca 3. Representació de dues figures antropomòrfiques en una de les cares verticals de la roca. Aquestes formes són molt esquemàtiques i basen el dibuix anatòmic en un grafisme cruciforme. Sembla que duen algun tipus de corona i els peus i mans ens recorden algun tipus d'ésser alat. Acompanyen el conjunt figuracions de tipus escaliforme i geomètric (dibuix 19)

dibuix 19

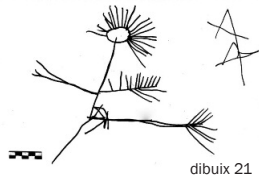
Roca 4. Aquesta roca es podria definir com un excepcional espai expositiu amb una superfície vertical d'uns dos metres de llargada per un metre d'alçada. En aquesta gran pissarra hi veurem representades moltes imatges i tipus de gravats amb diversitat temàtica i simbòlica. Interpretem molts dels dibuixos allí plasmats com a imatges màgiques i religioses de déus o esperits pagans i precristians. Us en descrivim

dibuix 20

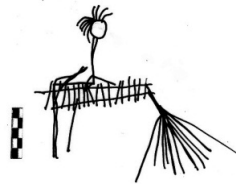
1. Representació simbòlica d'un animal que identifiquem amb un cérvol. En les cultures cèltiques aquest animal va representar la regeneració i la resurrecció de l'ànima. La renovació anual de les seves banyes reforçava aquest simbolisme. Algunes cultures precristianes van arribar a deïficar-lo (dibuix 20)

les figures més interessants (dibuix 20 a dibuix 25).

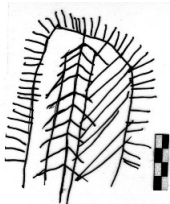
dibuix 21

2. Personatge en actitud d'orant. Les cames i braços ens recorden a representacions arboriformes vista la quantitat de línies que hi emergeixen. El més interessant és el seu cap, doncs sembla una figura radial o solar. Pot ser la representació d'una divinitat o esperit de tipus solar (dibuix 21)

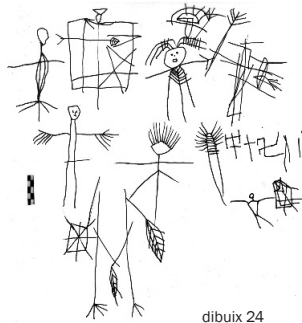
dibuix 22

3. Representació d'un cavaller amb capell emplomat que munta un gran cavall amb el que podria ser una cua molt desproporcionada (dibuix 22)

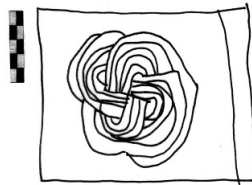
dibuix 23

4. Representacions de divinitats totèmiques o solars. Relacionem aquestes imatges enigmàtiques amb figuracions de deïtats antigues, tant per les seves característiques iconogràfiques com per les seves qualitats simbòliques. La majoria d'aquestes figures estan emmarcades i disposen d'un idol central refulgent que emana raigs de llum (dibuix 23)

dibuix 24

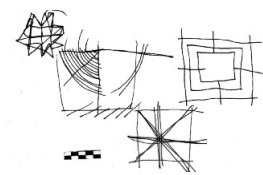
5. Representacions antropomòrfiques (vàries figures): personatge cruciforme amb el cos allargassat i una gran testa. Guerrero que mostra una actitud desafiant i que porta un casc emplomat, cota de malla i una arma en forma de trident. Personatge molt esquemàtic que llueix un gran capell emplomat. Personatge mutilat amb els peus molt marcats i sexuat, agafa un escut o tauler del joc del marro i una fulla amb les dues mans. Personatge amb una bona caracterització del rostre i els dits de les mans molt expressius que podria ser la representació d'un orant (dibuix 24)

dibuix 25

6. Imatge d'un nus de Salomó. Aquesta figura pot representar la idea simbòlica del difícil camí que el creient ha de dur a terme per atènyer déu o a la saviesa. Es tracta d'una manifestació molt utilitzada en la iconografia medieval, encara que, podria ser molt més antiga doncs també és freqüent trobar-la en mosaics romans o espais cultuals cèltics i precristians (dibuix 25)

Roca 5. Aquests gravats es troben allunyats del conjunt central, tot i que s'ubiquen en un mateix espai geogràfic. Es tracta de petites representacions geomètriques disseminades sobre un esperó rocós de difícil accés. Hi veiem figures geomètriques del joc del marro, formes reticulars, graelles, taulers, dibuixos radials i representacions concèntriques (dibuix 26)

dibuix 26

Els gravats rupestres de Roca Corba

Hem anomenat així un conjunt de gravats vist que Roca Corba és la referència geogràfica pròxima més rellevant. Tot i així, els gravats es troben disseminats en un dels serrats propers a la canal del Diumenge, al Solà d'Engordany, parròquia d'Escaldes-Engordany. La geologia d'aquest terreny pedregós ha provocat que en aquesta muntanya s'hi trobin grans blocs d'esquist prismàtics amb superfícies ben escairades, dures i polides. Els autors dels gravats van aprofitar aquests espais ideals per a expressar-s'hi. A prop d'aquest conjunt s'hi han localitzat altres gravats rupestres de diverses èpoques, entre els quals cal esmentar els coneguts com gravats de Cal Diumenge i del Coll de Jou.⁷

Tant la tipologia com la simbologia d'aquests gravats és característica de l'època medieval i s'hi poden relacionar cronològicament. Hi podrien haver gravats més antics i fins i tot d'època moderna. Molts d'aquests signes i símbols han tingut una llarga continuïtat i permanència gràfica en el temps en el nostre territori. Tècnicament parlant, els gravats van ser realitzats tot i friccionant una eina dura i esmolada contra la roca.

En general es mostra un interès per figures geomètriques, antropomòrfiques, vegetals, creus i representacions esquemàtic-lineals.

7. VIÑAS, RAMON. "Els gravats rupestres". A: *Andorra arqueològica*. Andorra la Vella, Govern d'Andorra, 1989, p. 51-53.

CANTURRI I MONTANYA, PERE (2003) "Els gravats prehistòrics de les Valls d'Andorra". A: *I Congrés internacional de gravats rupestres i murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 619-634.

Estudis monogràfics dels gravats rupestres de Roca Corba

Roca 1. Conjunt representat sobre un gran bloc cúbic d'esquist que mira obertament a la vall. Hi destaca una gran profusió de creus de diverses mides i profunditat. La representació de signes cruciformes és un tema força recurrent i habitual en la iconografia medieval i moderna. Aquí sorprèn la seva gran acumulació en un espai molt reduït. Això ens fa pensar que som en d'un lloc cultural amb caràcter votiu o pietós. Les incisions són precises i ben realitzades, no semblen en cap cas fortuïtes. Al nostre parer la seva intencionalitat i funcionalitat són clares (dibuix 27)

dibuix 27

Roca 2. Conjunt amb representacions esquemàtiques d'aus, peixos i vegetals. Aquests gravats ens recorden un fris d'aspecte naturalista. Alguns dels dibuixos són força realistes (entre ells les aus, que podrien ser paons). Simbòlicament a l'època medieval la figura del paó feia referència a Jesucrist. Per tant, és habitual trobar-ne

dibuix 28

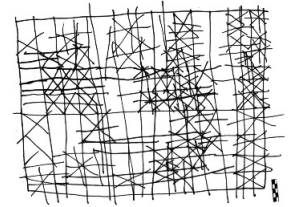
representats en indrets cristianitzats. En aquest conjunt també hi trobem presència de petites creus i fulles vegetals⁸ (dibuix 28)

Roca 3. Conjunt de gravats amb representacions vegetals. En un bloc d'esquist disposat verticalment hi trobem dibuixos força elaborats de cinc fulles. El gravador va ser molt precís per tal de fer que les seves creacions fossin realistes. S'hi poden observar fins i tot detalls de tiges i nervis (dibuix 29)

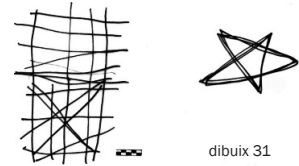
dibuix 29

Roca 4. Gran gravat de tipus esquemàtic de línies enreixades en forma de graella. Cal destacar les dimensions d'aquest gravat decoratiu: la base d'aquesta figura geomètrica fa més d'un metre. El gravat és espectacular, doncs omple la superfície completa d'un gran bloc d'esquist isolat enmig de la serra (dibuix 30).

dibuix 30

Al Collet de l'Infern i a la Tartera del Solà de Nadal (tot dos a Andorra la Vella) també hi hem localitzat manifestacions semblants gravades sobre grans roques que sobresurten de les tarteres. Aquestes figures geomètriques són les més habituals en els conjunts de gravats medievals

dibuix 31

que hem estudiat a Andorra i també en d'altres similars localitzats a l'Alta Cerdanya.⁹ Darrerament també hem descobert una d'aquestes figures aïllades a l'indret anomenat Planell del Duc, a Sant Julià de Lòria (dibuix 31)

8. CASANOVAS ROMEU A.; ROVIRA PORT J. "Documents singulars per a una història de les mentalitats. Graffits medievals i postmedievals de Catalunya." A: *Graffits. 6000 anys de llenguatge marginal*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, Ministeri de Turisme i Cultura, 1999, p. 11-50.

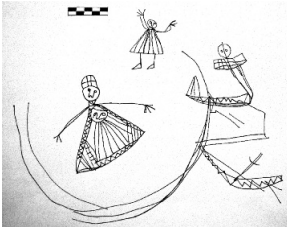
9. CAMPMAJÓ, PERE *Ces pierres que nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées*

Orientales) des ibères à l'époque contemporaine. Canet: Éditions Trabucaire, 2013.

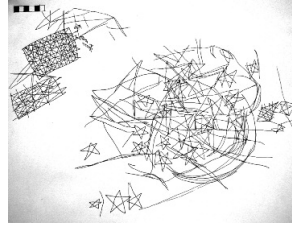
CAMPMAJÓ, PERE; UNTERMANN, JÜRGEN "Nouvelles découvertes de graffiti ibériques en Cerdagne". A: *Vuitè colloqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 1990, p. 69-78.

Per concloure aquest estudi i a mode comparatiu adjuntem un conjunt de dibuixos que representen gravats similars a aquests què us hem presentat. Tots els hem descobert a Andorra i en zones properes als espais on hem efectuat aquesta recerca i

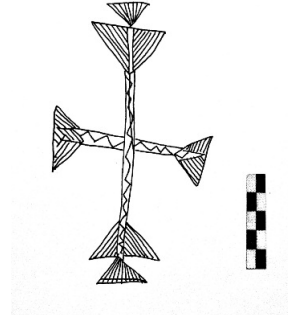
estudi. Es pot apreciar que la majoria són del mateix estil; per tant, qui sap si podrien ser l'obra d'un mateix autor. En trobareu les referències al peu del dibuix (dibuixos del 32 al 43).

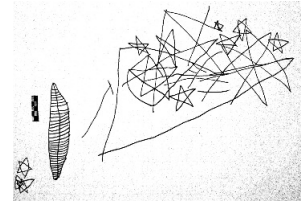
Dibuix 32: Gravats antropomòrfics. Solà d'Andorra la Vella

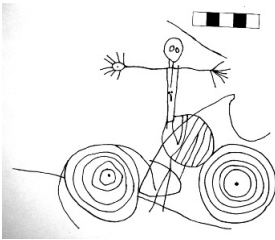
Dibuix 35: Graelles, reticulars i figures d'estels. Solà d'Andorra la Vella

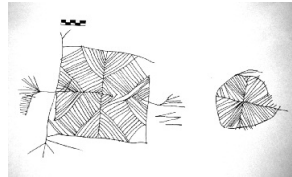
Dibuix 38: Creu ornamentada. Solà d'Andorra la Vella

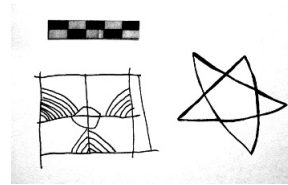
Dibuix 41: Estels i figura en forma de fulla. Serrat de Padern

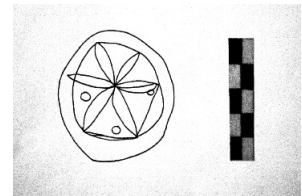
Dibuix 33: Gravats antropomòrfics i figures circulars. Serrat de Padern, Escaldes-Engordany

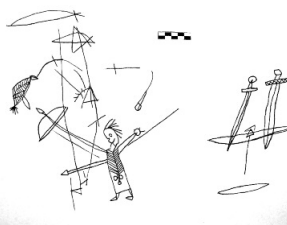
Dibuix 36: Figures geomètriques. Solà d'Andorra la Vella

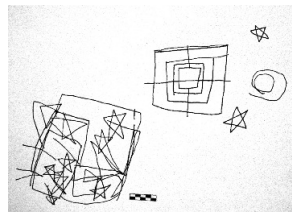
Dibuix 39: Estel i figura geomètrica. Serrat de Padern

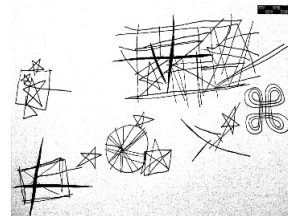
Dibuix 42: Roseta ornamentada. Serrat de Padern

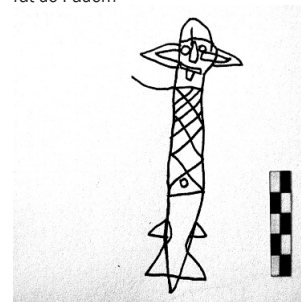
Dibuix 34: Imatge de guerrer i representacions d'armes. Serrat de Padern, Escaldes-Engordany

Dibuix 37: Figures geomètriques i estels. Solà d'Andorra la Vella

Dibuix 40: Nus de Salomó, estels, retícules i cruciformes. Serrat de Padern

Dibuix 43: Figura grotesca. Serrat de Padern

Bibliografia

- ABELANET, JEAN (1990) *Les roches gravés nord catalanes* (Prada de Conflent: Centre d'estudis i recerques catalans, Universitat de Perpinyà).
- ANATI, EMMANUEL (1996) *El arte rupestre galaico-portugués. Simposio de arte rupestre* (Barcelona: Diputació provincial de Barcelona, Instituto de prehistoria y arqueología, p. 197-254).
- CAMPMAJÓ, PIERRE (2003) "Les gravures ibères dans l'art rupestre de l'âge du fer. Le cas de Cerdagne". A: *XII Coloqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Món ibèric als països catalans* (2 vol.). Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 101-133.
- CAMPMAJÓ, PIERRE (2005) "Les roches gravées d'époque ibère sont elles des marqueurs de territoire? Le cas de la Cerdagne". A: *PaleoHispanica, Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania antigua*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, Diputación de Zaragoza.
- CAMPMAJÓ, PIERRE (2013) *Ces pierres que nous parlent. Les gravures rupestres de Cerdagne (Pyrénées Orientales) des ibères à l'époque contemporaine* (Canet: Éditions Trabucaire).
- CANTURRI I MONTANYA, PERE (1985) "Variété des gravures rupestres". A: *Dossiers / Histoire et archéologie, juillet - août*, núm. 96. Dijon: Archeologia Sa, p. 50-55.
- CANTURRI I MONTANYA, PERE (2003) "Els gravats prehistòrics de les Valls d'Andorra". A: *I Congrés internacional de gravats rupestres i murals*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 619-634.
- CASAMAJOR, JORDI (2008) "Els gravats rupestres del Tossal de Cava i un estel solitari a Montalari". A: *Papers de recerca històrica*, 5. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, p. 10-25.
- CASAMAJOR, JORDI (2009) "Noves aportacions als gravats rupestres d'Andorra i de l'Alt Urgell". A: *Papers de recerca històrica*, 6. Andorra la Vella: Societat Andorrana de Ciències, p. 94-106.
- CASAMAJOR, JORDI (2010) "Gravats rupestres del Coll d'Ares". A: *IBIX, 7 (Annals 2010-11)*. Ripoll: Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès, p. 329-342.
- CASAMAJOR, JORDI (2010) "Gravats rupestres de l'Alt Urgell". A: *Interpentes. Estudis de l'Alt Urgell*. La Seu d'Urgell: Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, p. 49-51.
- COSTAS GOBERNA, FERNANDO; HIDALGO CUÑARRO, JOSÉ MANUEL (1996) *Los motivos geométricos en los grabados rupestres prehistóricos del continente europeo* (Vigo: Asociación Arqueológica Viguesa).
- CASANOVAS ROMEU A.; ROVIRA PORT J. (1999) "Documents singulars per a una història de les mentalitats. Grafits medievals i postmedievals de Catalunya". A: *Grafits. 6000 anys de llenguatge marginal*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, Ministeri de Turisme i Cultura, p. 11-50.
- DIEZ CORONEL, LUIS (1988) "Nuevos grabados rupestres en la provincia de Lérida". A: *Actes del Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*. Cervera: Rufino García Blanco, vol. I, p. 261-265.